

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Adana'da Ermeni Olayları (1909-1921)
Armenian Incidents in Adana (1909-1921)

Ümmügülsüm GÜLEKOĞLU

Dr., Bağımsız Araştırmacı
gulsum.gulekoglu@gmail.com
Orcid Id: 0000-0002-6576-1658

Ahmet EYİCİL

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi
ahmeteyicil@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-0582-5584

Öz: XIX. yüzyıla kadar Adana'da, Türkler ve Ermeniler arasında ciddi bir sorun yaşanmadı. Ancak büyük devletlerin istiklal vaadine karan Ermeniler, "Bağımsız Ermenistan'ı" kurmak için 31 Mart Vakası'nın ardından 14 Nisan 1909'da Adana'da bir isyan çıkardılar. 14 Nisan'da başlayan isyan, 26 Nisan sabahına kadar devam etti. Olaylarda hayatını kaybedenlerin sayısı fazlaydı. Nihayetinde Babıali, bu isyanı bastırdı. Ancak Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşına girmesiyle Ermeniler, tekrar harekete geçti. Seferberlik emirinin ilan edilmesiyle silahlı durumda bulunan Ermeniler, silahları ile kaçarak komitelere katıldılar. Cephe gerisinde kalan halka eziyet ettiler, askerin işe ve ikmal yolunu kestiler ve bölge halkının mallarını gasp edip öldürdüler. Babıali, bu durumun önüne geçmek için zorunlu sevk ve iskân kanunu çıkardı. Zararlı faaliyetlerde bulunan Ermenileri, savaşın olmadığı, güvenli bölgelere gönderdi. Adana'da isyana katılan Ermenilerde sevk ve iskâna tabi tutuldu. Böylece Çukurova'da isyan çıkaran ve asayiş bozan Ermeniler, güvenlik amacıyla bölgeden uzaklaştırıldı. İtilaf Devletleri'nin en büyük amacı Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaşmaktı. Mondros Mütarekesi, Osmanlı topraklarında işgalin fiili olarak başlamasını sağladı. Söz konusu anlaşma ile Anadolu'nun diğer şehirleri gibi Adana'da, düşman kuvvetleri tarafından işgal edildi. İşgale boyun eğmeyen Adana halkı ve Kuvâ-yi Milliye birliklerinin direnişi sonucunda Adana ve çevresi düşman işgalinden kurtarıldı.

Anahtar Kelimeler: Adana, Çukurova, Ermeni isyanı.

Abstract: Until the XIXth century, there were no serious problems between Turks and Armenians in Adana. However, the Armenians, fooled by the promise of independence by the great powers, organized a rebellion in Adana on April 14, 1909 after the March 31st Incident in order to establish "Independent Armenia". Starting on April 14, the uprising continued until the morning of April 26. There were many people who lost their lives. Eventually, the Porte suppressed this rebellion. However, with the entry of the Ottoman Empire into the First World War, Armenians mobilized again. With the announcement of the mobilization order, Armenians under arms fled with their weapons and joined the committees. They persecuted the people behind the front line, cut off the supply routes of the soldiers, seized the property of the locals and killed them. In order to prevent this situation, the Porte enacted a law on forced relocation and resettlement. Armenians engaged in harmful activities were sent to safe areas where there was no war. Armenians who participated in the rebellion in Adana were also subjected to relocation and resettlement. Thus, the Armenians, who had been rebelling in Çukurova and disrupting public order, were removed from the region for security purposes. The main aim of the Entente States was to share the Ottoman lands among themselves. The Armistice of Mudros marked the beginning of the de facto occupation of Ottoman territory. With this agreement, Adana, like other cities in Anatolia, was occupied

Geliş Tarihi: 12.07.2023

Kabul Tarihi: 31.12.2023

Yayın Tarihi: 30.04.2024

Atıf: Gülekoğlu, Ü. Eyicil, A. (2024). Adana'da Ermeni olayları (1909-1921). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21(1), 190-203. Doi: 10.33437/ksusbd.1326664

by enemy forces. As a result of the resistance of the people of Adana and the Kuvâ-yi Milliye troops, Adana and its surroundings were liberated from enemy occupation.

Keywords: Adana, Çukurova, Armenian revolt.

GİRİŞ

Bu makale 1909-1921 yılları arasında Adana’da çıkan Ermeni olaylarını incelemek amacıyla kaleme alındı. Arşiv belgeleri ve çağdaş literatür göz önünde bulundurularak verilen tarih aralığında, Adana’da yaşanan Ermeni olayları bir arada ve tek bir çalışma içerisinde yer verilerek hazırlandı. Adana’da yaşanan Ermeni olaylarına dair yapılan çalışmalar, genel itibari ile belli tarih aralığını kapsayan çalışmalardır. 1909 Olayları, 1914-1918, 1918-1921 gibi. Bu sebeple tarih aralığı itibariyle toplu bir çalışma olması bakımından alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Osmanlı Devleti, 1897-1914 yılları arasında içeride ve dışarıda birçok problemle aynı anda mücadele etmek zorunda kaldı. Osmanlılar, Yunanlarla savaştı, Girit’in özerkliği, Fransa’nın 1901’de, Midilli’ye asker çıkarması ve 1902 Makedonya isyanı ile oldukça yıprandı. Bunun yanı sıra Arap yarımadası da karışık bir haldeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, 24 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyeti ilanı durumu düzeltmeye yetmedi ve istenilen sonuçlar alınamadı. 5 Ekim 1908’de Avusturya, Bosna Hersek’i işgal ederken aynı gün Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. 6 Ekim’de Yunanistan ise Girit’i işgal etti. Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908’de bu ortamda açıldı (Gürün, 2010: 249-250). 13 Nisan 1909’da 31 Mart Vakası yaşandı ve II. Abdülhamit tahtan indirildi. 14 Nisan 1909 Adana olayları 31 Mart Vakasından hemen bir gün sonra başladı. Adana bu dönemde adeta bir barut fıçısına döndü (Gürün, 2010: 250; Keiser, 2005: 401).

1909 olayları bir anda kendiliğinden peyda olmadı. Olayların nedenleri ve sonuçları kadar hazırlık aşaması da önemliydi. Ermeni komiteleri, başta İstanbul olmak üzere Ermenilerin çoğunlukta olduğu yerlerde kademeli şekilde silah sevkiyatları yaptılar. Ermeniler sevkiyatlarda iki noktada dikkatli davrandılar. İlki ülkeye dışarıdan getirilecek silahların Osmanlı sınırlarından kolayca geçirilebileceği, güvenlik açısından zayıf liman, kasaba ve köylerin seçimi oldu. İkincisi resmi gümrük kapılarının kullanımıydı. Bunu yaparken de yabancı diplomatlar, misyonerler ile Osmanlı hizmetinde çalışan bazı Ermeniler, kullanıldı. Ayrıca rüsumat idarelerinde görevli mahalli memur ve güvenlik güçlerinden bazılarını zorla veya rüşvetle amaçları doğrultusunda hizmete zorlandılar (Erdoğan, 2016: 23).

Ermeniler, Rusya ve diğer Avrupa devletlerinin tahrik ve teşvikiyle bağımsızlıklarını kazanmak için Babialı’ye karşı yer yer isyan çıkardılar. Adana, Saimbeyli ve Zeytun bölgeleri de bu isyanlardan nasibini aldı. Saimbeyli’de ilk isyan, II. Meşrutiyet’in ilanından önce 1890’da çıkarılmıştı. Saimbeyli ve Zeytun, Ermenilerin sık sık isyan çıkardıkları bölgeler haline geldi. Ermenilerin Adana’da 1909’da çıkarılacak isyan öncesinde hazırlıklar yapıldığı öğrenildi. İsyân hazırlıklarının yoğun olarak yapıldığı yerler arasında Haçin (Saimbeyli)’de vardı. Saimbeyli yakınlarında bir mağara içinde depolanmış silah ve bomba mühimmatı bulundu. Nitekim bu hazırlıklar Adana’da çıkarılacak olan 1909 olayları öncesi yapılan hazırlıklardı. Nihayetinde Adana ve çevresinde 14 Nisan 1909’da ciddi bir isyan çıkarıldı ise de Babialı diğer isyanlar gibi buradaki isyanı da bastırdı (Türk İstiklal Harbi, CIV, 2009: 13).

Adana, Bağdat demiryolu hattında ve sahile yakın olduğu için stratejik açıdan önemliydi. Ermeni komitelerinin, isyan için burayı seçmelerinde Adana’nın stratejik önemi ve Ermenilerin bölgeyle olan tarihi bağları etkili oldu. Akabinde Ermenilerin Adana’daki isyan hazırlıkları hız kazandı. Bu hazırlıklar içerisinde; silah tedarik etme, gazete ve dergiler aracılığı ile zararlı yayın yapma, bazı Ermeni papazlarının tahrik edici ve kışkırtıcı konuşmaları ve Çukurova’da Ermeni nüfusunu çoğaltmak için başka yerlerden buraya Ermeni göçleri vardı (Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Ermeni Olayları, C.II, 2010: 8).

Ermeni komiteleri, Ermenilerin çoğunlukta olduğu yerlerde kademeli şekilde bu işi yürüttüler. Ülke dışından gelen silahların sevkiyatında güvenliğin zayıf olduğu liman, kasaba ve köyler ile bazı resmi gümrük kapıları kullanıldı. Sevkiyatlar sırasında yabancı diplomatlar, misyonerler ile Osmanlı hizmetinde çalışan bazı Ermeni memurlardan yararlanıldı. Yine bu işte rüsumat idarelerinde görevli mahalli memurlar ile güvenlik güçlerinden bazı kişileri zorla veya rüşvetle kullandılar (Erdoğan, 2016: 23).

Ermenilerin 1909 olaylarından önce Adana’ya silah getirilmeye çalıştıkları, Hariciye Nezaretî’nin Ağustos 1894’de Babialı’ye çektiği bir telgrafla da bildirildi. Telgrafa göre; Londra’da Ermeni fesat komite üyelerinden bir Ermeni’nin Atina’ya geldiği, bu kişinin Adana ve çevresine ve hatta Dersaadet’e silah ve bomba gibi mühimmatların nereden sokulmasının daha uygun olacağını öğrenmek için

gönderildiği ve bu sırada 500 lira para karşılığında silah aldığı, Kasti Kantos adlı kişiyle de irtibat kurduğu öğrenildi (A.MKT. MHM. 729/7/1).

23 Eylül 1894 tarihli bir belgeden Atina'daki Ermeni fesat komitesinin zararlı yayın yapan Vatan Gazetesi'ni çıkardığı (Y. A. HUS. 309/57/01) ve bu gazete gibi zararlı yayın yapan Enbak (Türkistan) gazetesi çıkarılanların sorgulandığına yer verilmektedir (A. MKT. 715/10/10). Ermeni komiteleri tarafından Adana ve Kayseri'ye silah gönderilmek için faaliyette bulunduğu ve bu hususta gerekli tedbirin alınmasına dair hükümet tarafından bu vilayetlere emir verildi (A. MKT. 715/10/1/3/1). Netice itibari ile Adana'da yaşanan 1909 olayları öncesinde Ermeniler planlı bir şekilde faaliyette bulundular.

Adana, 14 Nisan 1909'da çıkan Ermeni isyanı Babiali tarafından bastırılrsa da Ermeni komiteleri, II. Meşrutiyet'ten sonra Balkan Harbi'ne kadar teşkilatlanmaya ve hazırlık yapmaya devam etti. Balkan savaşlarından sonra Babiali'nin, Doğu vilayetlerinin ıslahatı meselesine gereken önemi vermediği ileri sürülerek Ermeni isyanları tekrar başladı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ise yıllardır çeşitli bahanelerle üzeri örtülen asıl amaç ortaya çıktı. Babiali, bu isyanları küçük bir grubun tertiplediğini düşünerek suçluları yakalamak için uğraşıyordu. Ancak son çıkan olaylar, isyanların düşünüldüğü gibi basit bir teşebbüs değildi. Komitelerin en küçük köylere kadar yayıldığı ortaya çıktı (Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekâtı İhtilâliyyesi, 1983: 362).

Birinci Dünya Savaşının başlamasına müteakip Ermeni komiteleri ve Patrikhane, Osmanlı Devleti'ne karşı izleyecekleri politikayı kararlaştırmak üzere toplandılar. İstanbul Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda toplanan Taşnak, Hınçak ve diğer komite üyelerinden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi'nde, "*Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamalarını*" kararı alınsa da Temmuz 1914'de yapılan Ermeni ihtilalci Taşnaksudyum komitesinin sekizinci genel kongresinde; (Adana ve çevresinden 1 üye katılmıştır) Babiali'nin yanında yer almayı öngören kararlar unutuldu ve "*İttihad ve Terakki Cemiyetine karşı muhalefet durumunda kalmaya ve onunla şiddetle mücadeleye girişmeye*" kararı verildi (Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekâtı İhtilâliyyesi, 1983: 197-199).

Bu gelişmelerden sonra Doğu Anadolu'nun birçok yerinde başlayan Ermeni isyanları, Adana ve çevresinde de çıktı. Zeytun, Maraş, Urfa, Adana ve çevresinde çıkan olaylar İngilizlerin yardımıyla çıkarıldı. Akdeniz'de bulunan İngiliz donanması Adana, Dört Yol, Yumurtalık ve İskenderun'daki Ermenilerle bağlantılıydı. İngilizler, Ermenilere isyan çıkardıkları anda karaya asker çıkacakları vaadinde bulundu ve nihayetinde de 23 Ocak 1915'te, İngiliz gemisi 60 kişilik bir kuvveti, Adana sahiline çıkardı. Ancak Türkler tarafından ateş açılınca geri çekildiler. Çukurova bölgesindeki Ermeniler, IV. Ordu Kumandanlığı tarafından Halep ve Şam'a gönderilmek üzere iskân edildilerse de ilerleyen yıllarda İngilizler tarafından tekrar kışkırtılarak isyana teşvik edildiler (Öke, 1991:105).

İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin topraklarını kendi aralarında paylaşmak için daha Birinci Dünya Savaşı sırasında bazı gizli anlaşmalar yaptılar. Bu gizli anlaşmalar arasında İngiltere ve Fransa arasında 16 Mayıs 1916'da imzalanan Syces Picot anlaşması, özellikle Çukurova'nın işgali ile ilgiliydi (Uçarol, 1996: 1). Savaş sonunda ise yine aynı amaçla Osmanlı Devleti'ne 31 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi dayatıldı (H.T.V.D, S.27, Ves. No: 698, 1959: 45-48). İtilaf Devletleri, mütarekenin 7. maddesini gerekçe göstererek önce, Musul'u ardından İskenderun'u işgal etti. Akabinde Adana ve çevresi işgal edildi. İşgal, daha da genişletilerek Syces Picot'a uygun şekilde Antep, Maraş ve Urfa da dâhil edildi. İngiltere'nin girişimi ile mütarekeye Toros tünellerinin işgalini öngören maddeler eklendi. Toros tünelleri ancak Adana'yı işgal ile ele geçirilebilirdi. Başka bir ifade ile Adana ve çevresinin işgali, Toros tünellerini ele geçirmek amacıyla yapıldı (Çelik, 1999: 9).

Adana'da 1909 Olayları Öncesinde Ermenilerin Hazırlıkları

Adana'da 1909'da meydana gelen olaylar bir anda kendiliğinden ortaya çıkmadı. Olayların öncesinde bir hazırlık aşaması oldu. Ermenilerin bu hazırlıkları II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine kadar gizli bir şekilde yürütürken II. Meşrutiyet'in ilanından sonra oluşan ortam, Ermeni siyasi partilerinin diğer bölgelerde olduğu gibi Adana'da da açıktan açığa faaliyet göstermelerine imkân sağladı. Geçmişe duyulan özlemle, milli duyguları kabartan şiirler yazıldı. II. Meşrutiyet'in yarattığı bu ortam, Adana'da yaşayan Türkleri tedirgin etti. (Matossian, 2011: 125; Nalbandian, 1963: 125; Erdoğan, 2016: 52).

Ermeni komitelerinin güney bölgelerinde Meşrutiyet'ten sonra Kilikya Ermeni Krallığı'nı yeniden diriltmek için çeşitli faaliyetlerde buldukları, Osmanlı makamlarınca bilinen bir durumdu. Aslında bu durum yeni bir oluşum değildi. Çünkü Hınçak komitesi, 1887'de kurulduktan kısa bir süre sonra 1891'de

Adana ve çevresinde teşkilatlanarak, 1895'te Zeytun'da isyan başlatmış akabinde büyük devletlerin müdahalesini sağlamış ve bu sayede bazı isteklerini Babiali'ye kabul ettirmişti (Günay, 2011: 284).

Meşrutiyetin ilanından sonra gerginlik iyice arttı. Türkler, hâkimiyeti kaybettiklerini düşünüyor, Ermeniler bağımsızlık hazırlıkları yapıyor, Rumlar ise sahip oldukları imtiyazları kaybetme korkusuyla Anayasa'yı kabul etmiyordu. Yeni Anayasayla herkese silah alma hakkı tanındı ve nitelikim bunun sonucunda Adana'da binlerce silah satın alındı (Gürün, 2010: 250).

Ermeni komiteleri, başta İstanbul olmak üzere Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgelerden aşamalı bir şekilde silah ve bomba sevkiyatı yaptılar. Silah sevkiyatlarının kolay yapılabilmesi için güvenlik açısından zayıf liman, kasaba ve köyler seçilirken bir yandan da resmi gümrük kapıları kullanıldı. Bu işte yabancı diplomatlar ile misyonerler ve Osmanlı hizmetinde çalışan bazı Ermenilerden yararlanıldı. Rüşumat idarelerinde görevli memur ve güvenlik mensubu bazı kişilerin de silah sevkiyat işinde kullandılar (Erdoğan, 2016: 23).

Bir diğer hazırlık Hınçak ve Taşnak komitelerinin, Çukurova'da isyan çıkarmak için yaptığı faaliyetlerdi. Adana Ermeni Murahhaslığı, Marsilya ve Londra'da bulunan Ermeni komitelerinin direktifleriyle isyan hazırlıklarına girişti. Bu komiteler, 9 Ağustos 1892'de Çukurova'da çıkarılacak olan ihtilalin nasıl planlanacağını ve ihtilalin çıkarılmasından bir gün önce Kıbrıs İngiliz komitesi vasıtası ile Adana'da ihtilal çıkarılacağını Avrupa'ya telgrafla haber verilmesini istedi. Adana'da çıkarılacak olan ihtilalin Avrupa komiteleri tarafından destekleneceği ve bu komite üyelerinin ihtilal için Çukurova'ya hangi yolları kullanarak geleceği haberi de verildi (Kılıç ve Klavuz, 2016: 316).

Hınçak ve Taşnak komiteler tarafından Adana ve Kayseri'ye silah göndermek için uğraşıldığı ve bu hususta tedbir alınması gerektiği öğrenildi (A. MKT. MHM. 715/10/1/3/1). Bu komite üyelerinin çalışmalarıyla Amerika ve Londra'da bulunan Ermeni komiteleri, Adana ve Kayseri'ye bir şekilde silah ve bomba sokmayı başardı. Bu hazırlıkları öğrenen Osmanlı idarecileri, herhangi bir taşkınlığa meydan vermemek için bu illerdeki güvenlik güçlerinin sayısını arttırarak tedbir aldı (A. MKT. MHM. 715/10/1). Adana'ya bağlı Saimbeyli kasabasında da durumlar aynıydı. Kıbrıs'tan getirilen silahlar buradaki mağaralara ve boş alanlara depolandı (Toros, 1996: 47). II. Meşrutiyet'ten sonra Mersin ve İskenderun'dan Adana'ya 12.840 kadar silah getirildi. Mersin'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie'nin, İngiliz Büyükelçisi Lowther'e gönderdiği raporda; Adana'ya gelen silah sayısının 40.000'e yakın olduğunu bildirdi. Bunun yanı sıra Ermeni gençler, hemen hemen her köşede açıkça silah kullanarak talimler yapıyorlardı (Uras, 1987: 552; Sonyel, 2014: 41).

Olayların alevlenmesinde etkili olan Mersin'deki Gregoryan Ermeni Episkoposu Muşeg, olaylardan hemen önce köyleri tek tek dolaşarak kiliselerde yaptığı konuşmalarda, Ermenileri mallarını satıp silah almalarını için tembihledi. İngiliz Büyükelçisi Lowther, Muşeg'in yaptıklarına karşılık Ermenilerin ihtiraslarıyla Türklerin korkularını kışkırttığı ifade etmiştir (Uras, 1987: 39; Sonyel, 2014: 39).

Berlin Anlaşmasından sonra Ermeniler için açılan okullar ve Avrupa'da çıkarılan gazeteler, Ermenileri isyan ve ihtilale teşvik için kullanıldı. Olayların çıkmasında Ermeni fesatçılarından Damatyan, Adanalı Murat ve arkadaşlarının kışkırtmaları da etkili oldu. Yaşanan olayların yatıştırılması için asker müdahale etmek zorunda kaldı (Y. E.E, Dosya No: 49/2-11, Evrak No: 1/24).

Adana'da olaylar öncesi yapılan hazırlıklardan bir diğeri de bölgede Ermeni nüfusunu arttırmaktı. İsyandan önce Adana ve çevresine, hem yurt içinden hem de yurt dışından şüpheli şekilde Ermeni göçü yaşandı (DH. ŞFR. 396/100/1; 396/77/1; ZB. 616/71/1; 620/14/1; 620/19/1; BEO. 3521/264057/1-2.). bu duruma bir verilecek bir örnek 1906'da Amerika'dan gelen ve Adana'nın Akarca köyünde gizlenen bir grup Ermeni'nin yakalanması oldu (ZB. 620/14/1).

1909 Ermeni Olayları

Adana olayları, 14 Nisan 1909'da başladı. Adana'da meydana gelen bu olaylar birinci ve ikinci Adana olayları şeklinde adlandırıldı. Birinci olaylar, 14 Nisan günü başlayıp 17 Nisan'a kadar devam etti. İkinci olaylar ise 11 gün sonra, 25 Nisan'da başladı ve 26 Nisan sabahına kadar devam etti (BOA, DH. EUM. 2 ŞB. 6/31/1). Adana 14 Nisan'da başlayan olaylar yaklaşık bir hafta içinde, Adana ile sınırlı kalmayarak Mersin, Tarsus, Payas, İskenderun, Dört Yol, Kozan, Haçin, İskenderun, Antakya, Maraş ve Halep vilayetlerine kadar yayıldı (Günay, 2009: 43; Uçarol, 2013: 417).

Olayların şiddetlenmesiyle birlikte Babiali, Karaisalı erlerini silah altına topladı. Toplanan taburun bir kısmı, kendi ailelerini korumak için dağılsa da kalan erlerle müdahale edilmeye çalışıldı. 14 Nisan günü Ermeniler, önce kendi mahallelerinde bulunan Türklere saldırdı, ardından Türk mahallelerine

doğru ilerlediler. Olayların şiddetlenmesiyle birlikte Adana Valiliği, çevrede bulunan redif askerlerinin yardım için Adana'ya gönderilmesi istedi. Gelen redif askerleriyle asayiş bir nebze olsa sağlandı ve olaylar yatıştırıldı. Fakat redif askerlerinin Adana merkezine geldiği sırada tekrar başlayan olaylar merkeze bağlı sancak ve köylere hızlı bir şekilde yayıldı. Çatışmanın şiddeti gün geçtikçe arttı, şehir yakılıp yağmalandı (Uras, 1987: 556; Danişmend, 1972: 373).

Adana olayların çıkış sebepleri, Türk ve Ermeniler tarafından iki farklı şekilde anlatılmaktadır. İki tarafta olayları çıkaranların karşı taraf olduğunu ileri sürmekte ve birbirlerini suçlamaktadır (Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, 2010, CII: 9). Bazı Ermeni tarihçileri; 28 Mart 1909'da İsfendiar adındaki bir Türk'ün yanındaki kişilerle, Hovhannes adlı bir Ermeni'ye saldırmasıyla başladığını ileri sürdü. Tartışma esnasında Hovhannes, İsfendiyar'ı öldürdü ve diğerlerini de yaraladı. Sonra da Hovhannes, Ermeni mahallesine kaçtı. Olay üzerine Müslümanlar, harekete geçti ve olayların şiddeti arttı (Mattossian, 2011: 160).

Çalyan Karabet ise, bu olayı anlatırken bahsi geçen Ermeni gencinin bir Müslümanla gerginlik yaşandığını Vali Cevad Bey'e, bu durumu bildirdiği halde valinin gerekli tedbiri almadığını ve bunun üzerine iki taraf arasında çıkan kavgada, Ermeni gencinin üzerindeki tabancayla önce İsfendiyar'ı sonra yanındakini vurarak kaçtığını ifade etti. Çalyan Karabet, Vali Cevad Bey'in tedbir almakta geç kaldığını ve olayların bu sebeple büyüdüğünü öne sürdü (Karabet, 1325: 15). Nitekim Vali Cevat Bey, olayların Hamidiye kazasına sıçramasından sonra durumu Sadarete bildirdi (Sarınay, 2011: 31-62). Vali Cevat Bey'in Adana'da çıkan Ermeni ayaklanmasını Babıali'ye geç bildirmesi olayların hızlı yayılmasına sebep olduğunu düşündürmektedir.

Dönemin Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey ile olaylar sonrası bölgeye gönderilen Divan-ı Harb Heyeti'nin hazırladığı mazbataya göre; olaylar, Ermenilerin bir Müslümanı öldürmesiyle başladı. Mehmet Asaf, Ermeniler tarafından öldürülen şahıslardan birinin Türkler tarafından sevilen bir hoca olması sebebiyle Türklerin harekete geçtiğini ifade etmekteydi. Olay esnasında Ermeni mahallelerinden Türk askerlerine ateş açıldığını ve bazı jandarma ve polislerin şehit olduğunu ekler. Ermenilerin bu hareketine karşılık galeyana gelen Türklerin silahlarını kaparak Ermeni mahallesine doğru yürüdüğünü ve iki tarafın çarpıştığını belirtir (Asaf, 1982: 11-12; Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, 2010, CII: 9).

Türklerin bir kısmı kalabalığı yatıştırmaya çalışırken bir kısmı da çarpışmaya katıldı. Buna rağmen 16 Nisan sabahı sakin geçti. Ancak çok geçmeden olaylar tekrar tehlikeli bir hal almaya başladı ve Adana'da sıkıyönetim ilan edildi. Güvenlik ve asayişin sağlanması için bölgeye askeri sevkiyat yapıldı (Bildirici, 1996: 48). Misis tabur bölgesinde, 16 Nisan 1909 akşamına kadar Müslümanlardan 28 kişinin öldüğü ve 6 kişinin yaralandığı, Ermenilerden ise 7 kişinin öldüğü ve 10 kişinin yaralandığı öğrenildi (BEO, 3536/265180/2). Aynı gün Cebeli Bereket Mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafla, Payas civarında Ermeni fedailerinden Ohan ve Karabet adlı kişilerin üzerlerinde mektup ve sair evraklarla yakalandığını, ele geçirilen evrakların İskenderun'da bulunan Fransız, İngiliz ve Alman konsolosluklarına verilmek amacıyla ve iyi niyetle yazılmadığı haberini verdi (DH. MKT. 2797/2/1).

17 Nisan'da Haçın ve Bahçe kazasında olayların devam etmekteydi. Buradaki redif askerileriyle asayiş sağlanamadığı için bir fırka nizamiye askeri istendi (BEO, 3536/265180/1). 21 Nisan günü İstasyon civarında Ermenilerin yaşadığı Yenimahalle'deki evlerden, Türk askerlerinin üzerine ateş açıldı (DH. ŞFR.412/1/1). Vali Cevad Bey, güvenlik ve asayişi sağlamada zayıf kaldığı gerekçesi ile görevinden azledildi. Yerine Burdur Mutasarrıfı Mustafa Zihni Bey tayin edildi. Ayrıca Mustafa Remzi Paşa'da aynı sebeplerle görevinden alındı (Bildirici, 1999: 48).

Adana'da olaylar başladığında olayları bastırarak yeterli miktarda asker bulunmuyordu. Bu sebeple olayların başlamasının hemen ardından bölgeye asker sevki için uğraşıldı. Ancak gereken askeri kuvvet zamanında ve yeteri miktarda temin edilmediği için şehirde karışıklıklar devam etti. Asayişin sağlanmaya çalışılsa da 26 Nisan'da olaylar yeniden alevlendi (Bayındır, 2011: 236).

Bir gün önce 25 Nisan'da Mersin Limanına gelen İngiliz gemisinden cesaret alan Ermeniler, 25 Nisan'da Dedeğaç'tan Adana'ya gelen askeri birliğin üzerine Kumluk mevkiinde ateş açtı. Ermenilerin bu baskını üzerine olaylar yeniden alevlendi ve 11 gün sonra çatışmalar tekrar başlamış oldu. İkinci Adana olayları olarak anılan bu evre bu sefer sadece Adana şehri ile sınırlı kaldı (Cemal Paşa, 2010: 358; Karal, 2011, CIX: 95; Gürün, 2010: 253).

Olaylar sırasında şehir büyük hasar gördü. Adana'nın beşte üçü yakıldı ve harap oldu. Ermeniler, limana yaklaşan yabancı zırhlılarından cesaret alarak tekrar Adana'yı karıştırmaya çalışsalar da düşündükleri gibi olmadı ve burada beklenildiği gibi bir dış müdahale yaşanmadı (Uluskan, 2011: 242;

Cemal Paşa, 2010: 358; Karal, 2011, CIX: 95). Nitekim Babıali, olayların bastırılması için Hamidiye ve Mecidiye Zırhlıları ile bazı gemileri, Mersin ve İskenderun limanlarına gönderdi. Hamidiye Zırhlısı, 25 Nisan'da karaya 2 tabur asker çıkardı ve böylece sükûnet sağlandı (Bildirici, 1999: 53).

Babıali, olayların önüne geçmek için birçok tedbir olsa da çıkarılan isyan, sadece Ermenilerin başkaldırısı değildi. İsyân aynı zamanda farklı yerlerden destekleniyordu. Bu düşünceyi destekleyen bir durum yaşandı. Adana olaylarının henüz etkilerinin sürdüğü günlerde İskenderun kumandanı refakatinde, Cebel-i Bereket'e 28 Nisan günü gelen heyet içinde bulunan bir İngiliz, heyetle geri dönmeyerek Dört Yol'da kaldı. Bu kişinin Dört Yol'da birtakım emellerle Ermeniler arasında fesat ve fitne çıkaracak telkinlerde bulunduğu öğrenildi (DH. MKT. 2798/95/1; 2798/95/2).

1909 Sonrası Gelişmeler

1909 olaylarından sonra Ermeni fesatçıları, mağdur olan ve Türklerin mezalimine uğrayan tarafın kendileri olduğunu dünya kamuoyuna duyurmak ve Babıali'ye karşı bir tavır oluşturarak dış müdahaleyi sağlamak amacıyla propaganda faaliyetlerine girişti. İlk olarak Kozan'da 33 Ermeni kadının imzasıyla Türkler hakkındaki bir şikâyet mektubu, 18 Mayıs 1909'da İstanbul Patrikhanesine gönderildi (DH. MKT.2823.65.01.01). Ermeni kadınlarının Türkler hakkındaki şikâyetleri Babıali tarafından değerlendirildi ve ardından Kozan savcı yardımcısı tarafından tahkik edilmesine karar verildi (DH. MKT.2823.65.04.02). Feke Ermeni muhtarı ise 20 Mayıs'ta, İstanbul Ermeni Patrikliği'ne 16 Ermeni'nin öldürüldüğünü, kendilerinin Kaymakam Karabet sayesinde hayatta kaldıklarını ve hayatta kalanların da açlıktan kırıldığını ifade eden bir yazı gönderdi (DH. MKT.2823.65.02.01).

Olaylar sırasında Adana'da büyük maddi ve manevi kayıplar vardı. Olaylar yatıştıktan sonra, yaralar sarılmaya başlandı. Olaylar sırasında yakılan ve yağmalanan mabet, mesken ve mekteplerin inşası, dışarda kalanların koruma altına alınması, ziraat ve sanayi erbabının ihtiyacı olan alet ve edevatın temini ve bu esnafın işlerini tekrar kurmaları için gereken ödeneğin tahsisi maksadı ile çeşitli ödemeler yapıldı (Gündüz: 2015: 335).

Olaylardan sonra tartışılan konulardan bir diğeri ise; Türk ve Ermenilerin verdiği kayıp sayısı oldu. Bu konu ile Türk ve Ermeni Kaynakları, farklı rakamlar vermekteydi. Olaylardan sonra Adana'ya vali olarak atanan Cemal Paşa'ya göre Ermenilerden 17.000 Müslümanlardan ise 1.850 kişi-hayatını kaybetti (Cemal Paşa, 2010: 359). Adana valiliği ise; ölenlerin toplam 10,000 kişi olduğunu açıkladı (Uras, 1987: 556). Ermeni komiteleri, 30,000 Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğünü iddia ederken, Patrikhane ise bu sayıyı 21,300 olarak verdi. La Turquie gazetesi ise; olaylarda toplam 1000 kişinin öldüğü ve bunun 250'sinin Müslüman olduğu yazdı (Uras, 1987: 556). Bazı Ermeniler ise daha ileri giderek kayıplarının 20.000 ile 30.000 arasında olduğunu iddia etti (Maksudyan, 2012: 138). Bu sayının dayanağı Adana olayları ile ilgili Meclis-i Mebusunda yapılan bir toplantı sırasında bir Ermeni mebusunun 20-30 bin kadar Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğü iddiası oldu. Bu iddia üzerine Dâhiliye Nezareti, Adana Vilayeti' ne konu ile ilgili araştırma yapılmasını emreden bir telgraf çekti (DH.MKT. 2807/40/3).

Adana Valisi Mustafa Zihni tarafından 8 Mayıs 1909'da Dâhiliye Nezaretine 1909 olaylarında ölenlerin sayısına dair çektiği telgrafta; Müslümanlardan 1.964 kişinin öldüğünü ve 513'te yaralı olduğu, Ermenilerden ise 1.455 kişinin öldüğünü ve 384 kişinin de yaralandığı bildirildi. Bu bilgilere göre olaylar sırasında iki taraftan ölen ve yaralananların sayısı toplam 4.317 kişiydi (DH.MKT. 2807/40/1-1; 2807/40/1-; 2807/40/3).

Olaylar sonrası yaşanan diğeri bir gelişme Divan-ı Harb'in Adana'daki yargıları oldu. İlk olarak sıkıyönetim ilan edildi ve akabinde Divan-ı Harb heyeti kuruldu. Divan-ı Harp, Adana'da araştırmalara başladı. Olaylara karıştığı için tutuklanan 290 kişi hakkında karar vermek için çalıştı. Babıali aleyhine propaganda yapanlar takip edilerek uyarıldı (HR.SFR. 4/798/149/1/1).

İlk Divan-ı Harb heyeti, Mayıs ayında çalışmaya başladı (Danişmend, 1972: 374) ve belli aralıklarla toplamda üç Divan-ı Harb heyeti Adana'ya gönderildi (DH. SYS. 54-01/201). Adana'ya gönderilen bu heyete, Meclis-i Mebusandan Yusuf Kemal (Tengirşek) ile Tekirdağ Mebusu Babıkyan Efendi tayin edildi. Ayrıca dönemin valisi olan Cevat Bey azledilerek yerine Babanzâde Mustafa Zihni Paşa atandı ve Divan-ı Harp göreve başladı (Taha Toros, 1996: 52). Divanı-ı Harbi Örfi heyeti tarafından tutuklananların sayısı hakkında da farklı bilgiler vardı. Bazı belgelerde 349 kişinin yargılandığı ve farklı

cezalara çarptırıldığına yer verildi. Ayrıca Tutuklular içerisinde Müslüman sayısı daha fazlaydı. Tutuklananlardan 23-25'i Ermeni, 1'i Rum ve 324'ü Müslümandı (DH. SYS. 54-1/2-1/1; Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, 2010, CII: 199-237). Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarında 223 Müslüman ve 51 gayrimüslim olmak üzere toplamda 567 Müslüman ve 80 gayrimüslimin tutuklandı (Çoruh, 2014: 3). Başka bir belge de ise 331 tutuklunun olduğu ve bu tutukluların 198'nin Müslüman geriye kalan 133'ünün ise gayrimüslim olduğu belirtildi (HR. SFR. 4/798/142/1/1).

Divan-ı Harb heyeti tarafından verilen cezalar, elbette dönemin koşulları göz önünde bulundurularak değerlendirilmeliydi. Ancak Adana'da yaşanan olayların iki taraf arasında karşılıklı olarak çıktığı düşünülünce heyet Müslümanlara daha ağır cezalar verdi.

Mondros Mütarekesi'nden Sonra Adana'nın Durumu

Ermeni komiteleri, isyan çıkarmaktan geri durmuyor, buldukları her fırsatta harekete geçiyorlardı. Ermenilerin isyanlarını önlemek için bazı tedbirler alındıysa da isyan hareketlerinin önüne geçilemedi. Nihayetinden Cemal Paşa'nın önerileri doğrultusunda isyana karışan fesatçı Ermeniler, buldukları yerlerden sevk edildi. 30 Mayıs 1915'te alınan sevk ve iskân kararıyla Adana, Mersin, Kozan Osmaniye, Maraş, Halep, İskenderun, Belen ve Antakya da isyana karışan Ermeniler, Musul, Zor, Urfa'nın güneyi, Halep'in doğusu ve güneydoğusu ile Suriye'nin doğusuna sevk edildiler (Eyicil, 2008: 245). Ermenilerin güvenlik amacıyla buldukları bölgelerden sevk edilmeleri bir müddet sükûneti sağlamış olsa da Birinci Dünya Savaşı ile başlayan işgaller ile birlikte Adana ve çevresinde Ermeni olayları yeniden alevlendi.

İtilaf Devletleri, daha Birinci Dünya Savaşı sırasında kendi aralarında yaptıkları gizli ve açık anlaşmalarla Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaştılar (Eyicil, 2020: 407). Bu gizli anlaşmalardan biri İngiltere ile Fransa'nın çıkarlarına hizmet eden Syces Picot Anlaşmasıydı. Syces Picot, özellikle Anadolu ile Suriye'yi yakından ilgilendiriyordu. Bu anlaşma ile Anadolu'nun önemli bir kısmı; Sivas, Harput, Diyarbakır, Adana ile Akka'nın kuzeyindeki Suriye kıyıları ve Lübnan dâhil olmak üzere Fransa'ya verildi. Fransa, Çukurova pamuğuna sahip olmak istemekteydi. Bu doğrultuda Anadolu'da maden ve pamuğun olduğu bölgeler ile Suriye'nin tahıl kaynakları Fransa'nın hâkimiyeti altına girecekti (Karal, 2011, CIX: 544).

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı. Osmanlı'nın savunma, haberleşme ve ulaşım yolları İtilaf Devletleri'nin gözetimi altına girdi. Osmanlı sınırlarını koruyan ve iç güvenlikten sorumlu askeri kuvvetin dışında bulunan bütün askerinin terhis edilmesi, mevcut bulunan bütün savaş mühimmatının İtilaf kuvvetlerine teslim edilmesi, boğazlardan geçişin serbest bırakılması, ülke içindeki haberleşme ağının ve demiryolları ile limanların kullanımının itilaf kuvvetlerine verilmesi anlaşmanın en ağır hükümleriydi. Bunun yanı sıra İç Anadolu bölgesine ulaşım sağlayan, Çukurova bölgesini doğrudan doğruya işgale açacak ve oldukça stratejik bir konuma sahip olan Toros tünelleri, İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edecekti (Öztürk, 2005: 271-273).

Mondros Mütarekesi'nin 10. ve 16. maddeleri Çukurova'yı doğrudan doğruya ilgilendirmekteydi. Anlaşmanın 10. maddesini göre; Toros Tünelleri, Fransızlar tarafından işgal edilecekti. 16. maddeye göre ise; Hicaz, Asir, Suriye ve Irak'ta bulunan Osmanlı Devleti'ne ait birlikler, en yakın İtilaf Devletleri kumandanına teslim olacaktı. 16. madde de “...Kilikya'daki kuvvetlerin, düzeni korumak için gereken miktardan gayrisi, beşinci madde deki koşullara uyularak verilecek kararlar uyarınca geri çekilecektir” ibaresi yer almaktaydı. Toros tünelleri içine Amanos Tünelleri de giriyor mu? Ayrıca genel bir coğrafi terim olarak kullanılan Kilikya'nın sınırları da belli değildi. Anlaşmada, ucu açık maddeler vardı (Erdeha, 1975: 302). Bu durum düşman kuvvetlerinin çıkarlarına hizmet ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Limon Von Sanders yerine 31 Ekim 1918'de Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na atandı. Aynı gün Yıldırım Orduları Komutanlığı'nı emri altına almak için grup karargâhının bulunduğu Adana'ya geldi ve Limon Von Sanders'ten komutayı teslim aldı (Hatipoğlu, 2009: 55-69). Mustafa Kemal Paşa, Adana'ya gelir gelmez Şakir Paşa mevkiinde Hacı Seyyit Ağa'nın bağ evinde karargâh kurdu. Şehir merkezinde bulunan Muradiye otelinde ise bir menzil komutanlığı oluşturuldu. Süratle Adanalılar ile görüşmeler yaptı. Adanalılar cesur ve istekliydiler. Şehrin ileri gelenleri, Mustafa Kemal Paşa'ya gelerek canları ve mallarıyla birlikte emrinde olduklarını her türlü fedakârlığa

hazır bulduklarını bildirdiler. Adanalıların bu hareketi Mustafa Kemal Paşa'yı oldukça memnun etti. Mustafa Kemal Paşa, ülkenin kurtuluşu ve selameti için yanındaki vatanseverlerle birlikte var gücüyle çalıştı (Hatipoğlu, 2009: 65-73; Lewis, 1993: 245). İşgal kuvvetlerine karşı başlatılan direniş ile birlikte Milli Mücadele fikrinin temelleri ilk Adana'da atılmış oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın 15 Mart 1923 Perşembe günü yaptığı bir konuşmada "...Efendiler, bende, bu vekainin ilk hiss-i teşebbüsü bu memlelette, bu güzel Adana'da vücud bulmuştur..." cümlesi bunu doğrulamaktaydı (Çelik, 1999: 43).

Bölge halkı, Mustafa Kemal'in Adana'da yaptığı çalışmalarla Milli Mücadele hareketini başlatmak için cesaretlendi ve bu ulusal hareketin bölgeyi düşman işgalinden kurtaracağına ve tekrar kendilerine verileceğine inandırdı (Şimsir, 1973, CI, Belge No: 81: 228). Mustafa Kemal Paşa, Adana'da kısa bir süre kalmasına rağmen Ali Fuat Paşa ile milli mukavemet merkezinin Çukurova'da kurulmasını sağladı. Milli Mücadele fikrinin halkta oluşması için emri altında ve yakınında bulunan komutan ve kurmaylarla birlikte çalıştı (Hatipoğlu, 2009, 86).

İskenderun'un İtilaf güçleri tarafından işgal edileceği haberine karşılık Mustafa Kemal Paşa'nın sert bir tavır içinde olması, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'yı telaşlandırdı. Nihayetinde 5 Kasım 1919'da Yıldırım Orduları Grup Karargâhı ile İkinci Ordu Karargâhı dağıtıldı. Mondros Mütarekesindeki ucu açık maddeler ile İskenderun'un işgaline karşı çıkmasından dolayı İstanbul Hükümeti ile ters düşen Mustafa Kemal Paşa, Grup Kumandanlığı görevinden ayrıldı. Bu komutanlığa ait bütün birlikler İkinci Ordu Kumandanı Nihat Paşa'nın erine verildi (Erdeha, 1975: 265-266).

Fransa ve İngiltere'nin Adana'yı İşgali

Adana ve çevresinin işgali önce İskenderun'dan başladı. Fransızlar, 3 Kasım 1918'de Arbalet adlı savaş gemisi ile İskenderun Limanı'na demirledi. Ertesi gün mayın arama bahanesiyle İskenderun Limanı'na inildi. Daha sonra 9 Kasım 1918'de İngilizler, 11 Kasım'da, Fransızlar, İskenderun Limanı'na gelerek burayı işgal ettiler. İstanbul Hükümeti durumu protesto etmekle yetindi (Çelik, 1999: 49). Bununla da yetinmeyen İngilizler, Babiali'den bölge ile bazı isteklerde bulundu. İngilizlerin bu talepleri Mondros Mütarekesine aykırıydı. Ancak İtilaf kuvvetleri Osmanlı Hükümeti'ni Adana'dan Pozantı'ya kadar olan bölgeyi boşaltmaya zorladı. Bu sebeple Türk kuvvetleri, Adana'dan Pozantı'ya kadar olan bu bölgeyi boşaltmak zorunda kaldı (Tansel, 1977: 44-48; Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1960, S. 31, Belge No:780: 69-70).

Adana'nın işgal edileceği haberi bölge halkı arasında endişe uyandırdı ve Adanalılar, işgalleri protesto etmek için harekete geçti. İlk olarak 20 Kasım 1918'de Adana'nın önde gelen aydın, genç, çiftçi, esnaf, tüccar ve eşrafi arasında bir toplantı yapıldı. Toplantının ardından Adana halkının düşüncelerini anlatan ve "*Feryâdnâme*" adı verilen protesto, 11 Aralık 1918'de, İstanbul'da çıkan bazı gazeteler ile gerekli devlet dairelerine gönderildi. Feryâdnâme adlı metin, 13 Aralık ve 15 Aralık 1918'de iki kez İstanbul'da çıkan bazı gazetelerde yayınlandı (Çelik, 1999: 47; Tansel, 1974: 216). Adana halkının yaptığı protesto etkili olmadı. Zaten işgaller, protestodan önce başlamıştı. 9-11 Kasım günlerinde İskenderun ve 11 Aralık 1918'de Dörtüol işgal edilmişti (Çelik, 1998: 481). İngilizler, işgal ettikleri bölgelerde, Osmanlı Devleti'ni muhatap görmüyordu. Bu sebeple işgaller sırasında Osmanlı yerel yöneticilerinin işgallere olan tepkileri ve işgallerin Mondros Mütarekesi'ne aykırı olduğunu ifade etmeleri, protestodan ibaretti (Arslanyürek, 2020: 24).

Adana, 21 Aralık 1918'de, Fransız kuvvetleri ile Ermeni taburları tarafından işgal edildi. 27 Aralık'ta ise Pozantı işgal edildi. İşgalin hemen ardından Türkler tutuklanmaya başladı (Tansel, 1977: 50). Pozantı'da bulunan Amanos Taburundan Yüzbaşı Mustafa, Fransız üniforması giymiş bir Ermeni lejyoneri tarafından şehit edildi (ATASE, İSH, A.1/1, D. 34, F. 9).

1909 olayları öncesinde Adana'da Ermeniler tarafından bazı hazırlıklar yapılmıştı. Ayı durum 1918'de de yaşandı. İşgal öncesi burada Ermeniler tarafından benzer hazırlıklar yapıldı. 1915'te Anadolu'dan sevk ve iskân kanunu ile gönderilen Ermenilerin yüz bine yakını Çukurova'ya geldi. Bunların yetmiş bini Adana ve çevresine geriye kalan kısmı ise Çukurova bölgesinin farklı yerlerine dağıldı (Yurtsever, 1983: 289). Çukurova'da Ermeni nüfusunda yaşanan bu artış Fransız kuvvetlerinin işini daha da kolaylaştırdı. Fransız işgal kuvvetleri, bu sayede yetersiz olan asker miktarını karşılamakla kalmadı bölgeyi tanıyan bu Ermeni grupları, işgalcilere yol göstererek yapılan mezalimin şiddetinin artmasına sebebiyet verdiler.

Adana Ermeni Olayları 1919-1920

Fransız Hükümeti, Albay Bremond'u, Adana'nın işgalinin ardından 9 Ocak 1919'da, Adana valisi olarak buraya gönderdi ve Adana'da Fransız idaresi kuruldu (Bildirici, 1996: 758). Bu gelişmelerin ardından Adana ve çevresinde Fransız ve Ermeni iş birliği ile yapılan mezalim gün geçtikçe şiddetlendi. Adana'ya bağlı köy ve kasabalarda işlenen cinayetler, Türklere reva görülen işkenceler akla hayale sığmayacak kadar dehşet verici hale geldi. Yolcu istasyonlarında Türkler, malları gasp edilerek sebepsiz yere öldürüldü. Türk askerlerine de aynı işkenceler yapıldı (BEO, 46/17/346224/1; 46/17/346224/3). Adana'da yaşanan bu olaylar hakkında Babıali'ye sayısız telgraf çekilmesine rağmen ciddi bir önlem alınamadı (Şimşir, 1973: 278).

Fransızlar ve Ermeniler tarafından 2 Ocak 1919'da Pozantı'da Türk kuvvetlerinin bulunduğu askeri nokta basıldı. Nöbetçilere silah çekildi, depodaki malzemelere el konuldu. Aynı gün Osman Yusuf Efendi adında bir subay, Adana'dan İstanbul'a giderken, Pozantı hattında Fransız üniforması giyen Ermeni lejyonierleri tarafından darp edildi ve parası ile elindeki evrakları alındı. Daha sonra Osman Yusuf Efendi çırlıçplak dışarda bırakıldı (ATASE, ISH/A.1, K.17/D. 20-1).

4 Ocak'ta Maraş'tan İslâhiye'ye doğru gelen Fransız-Ermeni birliği Cumalı ve Sarılar Köylerini yaktı ve burada yaşayan köylünün bir kısmını öldürdü (Tansel, 1977: 219). Pozantı'nın işgali sırasında Amanos Taburundan kıdemli Yüzbaşı Mustafa, 6 Ocak 1919'da, Fransız üniforması giymiş bir Ermeni lejyonier tarafından öldürüldü. Katil, Adana Fransız komutanlığına sığındı (ATASE, ISH/A. 1-1/D.34, F. 9). Aynı gün Osmaniy'e'de, birkaç Osmanlı askeri ve bir zabıta katledildi (ATASE, ISH/A.1-1/D.74/F. 9-1). Fransız hükümeti, 9 Ocak 1919'da Albay Bremond, Genel Vali olarak Adana'ya gönderdi. Sancak ve ilçelere Gouverneur olarak subaylar tayin edildi. Böylece Osmanlı idaresi üzerine bir Fransız idaresi kurulmuş oldu. Bu gelişme, bağımsız Ermenistan için atılan ilk adımdı. Çünkü öteden beri burada bir Ermeni idaresinin kurulacağı söylentisi vardı ve eski Adana Valisi Nazım Bey, 23 Aralık 1918'de Dersaadet'e gönderdiği bir telgrafta bu durumdan bahsedilerek Fransızların temel amaçlarından birinin burada bir Ermenistan idaresi kurmak olduğunu belirtti. Ayrıca Fransız Valisinin kullandığı resmi mühürde "Ermenistan'da İdare Servisi" ibaresi vardı (Tansel, 1977: 216-218).

Adana ve çevresinde Türklere karşı Fransız ve Ermeni ortaklığında gerçekleştirilen mezalimin şiddeti gün geçtikçe artıyordu. Ermeni lejyonierlerinin Türklere karşı davranışları Fransız Komutanı Hamlen'i dahi endişeye düşürdü. Fransız kuvvetlerinin büyük kısmını Ermeniler oluşturmaktaydı ve az sayıda Fransız askerleri için sefa kısmındaydılar. Ermenilerin taşkınlıkları sebebiyle önce İskenderun'da sonra da Belen'de çarpışmalar çıktı. Türkler, Özerli Köyü'nde, Ermeni askerlerine baskın yaptı ve bundan sonra Ermeniler, intikam almak için yakaladıkları Türk ve Müslümanları öldürmeye başladı. 10 Ocak 1919'da Kahyaoğlu (şehitlik) yakınındaki Abdo Ağa çiftliği basıldı ve burada 4 kişi şehit edildi (Ener, 1996: 6). Adana'da 11 Ocak'ta Fransız üniforması giymiş ama Fransız olmayan askerlerce bir gösteri yürüyüşü yapıldı. Adana Vilayet merkezinde ve civarında bulunan halk, tehdit edildi ve eline geçirdiklerinin mallarını gasp ederek tecavüzde bulundular. İşgal güçleri, daha sonra Suriye'den gelen İngiliz askeri ile birleşti (DH. KMS. 49/1/85/2/1).

Şiddetin dozu gün geçtikçe artmaktaydı. Ermeniler, Adana'yı ve çevresini işgal eden Fransız kuvvetleriyle birlikte soygunlar yaptı ve jandarma erlerini öldürdüler (ATASE, ISH/A.1187/D.17/F.9-2). İşgal kuvvetleri tarafından 14 Ocak 1919'da Adana ve civarında baskınlar yapılarak, Türklere ait depolara ve malzemelere el konuldu. Bu ara iki taraf arasında gerginlik arttı ve çatışma çıktı. Fransızlardan yüz bulan Ermeniler, her yerde Müslümanlara karşı hakaretler savuruyor, kötü muamelede bulunuyorlardı (ATASE, ISH/A. 1-1/D.34/F.21).

2 Şubat 1919'da Mersinli Cemal Paşa, Yıldırım Kitaatı müfettişliğine tayin oldu. 3 Şubat'ta bir Fransız müfrezesi Çiftehane'ye girdi (Bıyıkoğlu, 2000: 142). Adana Vilayeti tarafından, 5 Şubat 1919'da Adana ve çevresini işgal eden Fransız birliklerinin içerisinde Ermeni askerlerinin bulunduğu ve bu Ermeni askerlerinin halka haksız muamele yapmaya devam ettiği, bunların Adana'dan çıkarılması istendiği bir telgraf Harbiye Nezaretine ve ilgili bakanlıklara gönderildi (BOA, DH. KMS. 49/1/85/1; 49/1/85/3). 10 Şubat günü Adana'daki Türk dükkanları, Ermeniler tarafından yağmalandı ve olaylar korkunç derecede çoğaldı. Bir an geldi ki Ermenilerin yaptığı eziyete Fransızlar bile dayanamadı ve Ermeni lejyonunu, Fas'a göndermeyi düşündüler (Tansel, 1997, 221). Aynı gün Pozantı'dan sonra Akköy

ve Çiftehan işgal edildi. Ermeniler, 22 Şubat 1919'da Ulukışla-Konya treninde, 1 subay ve 2 onbaşını öldürdü. Trendeki yolcuları silahla tehdit edip, eşyalarını ve paralarını gasp ettiler (ATASE, ISH/A. 1-1/D.34/F.21). İngilizler, işgal alanını genişleterek 22 Şubat 1919'da Maraş'ı, 24 Mart'ta ise Urfa'yı işgal etti (Bıyıklıoğlu, 2000: 143).

Bu durum Eylül 1919'a kadar devam etti. Fransa ve İngiltere 15 Eylül 1919'da Suriye İtilafnamesi imzalandı ve anlaşmaya göre Fransa, Mısır'daki petrol haklarını İngiltere'ye devrederek bunun karşılığında Urfa, Antep, Maraş, Adana'yı aldı (Özalp, 1984: 40). İngiltere, 10 Ekim günü işgal ettiği yerlerden çekilerek bölgeyi Fransa'ya devretti (A.T.D.B, 1997, Bel. No: 2884, S.103: 90). Esasında geçici olan İngiliz işgali ve tahliyesinden sonra Fransa'nın İngilizlerden alacağı yerlerin en başında Çukurova vardı (Çelik, 1999: 118). İngiltere, önce Adana'yı, 29 Ekim'de Kilis'i, 30 Ekim'de Maraş'ı ve Urfa'yı, 5 Kasım'da da Antep'i Fransızlara devrederek bölgeden çekildi. Fransız askerleri, Adana, Kilis, Antep, Urfa ve Maraş'ta Ermeniler tarafından gösterişli törenlerle şehre girdiler (Akbiyık, 1999: 64-65). Fransa'nın askeri kuvveti yeterli olmadığı için buralara Fransız üniforması giymiş ve Türkçe konuşan Ermeni lejyonlarını yerleştirdi (ATASE, A.1, D.34, F.34). Fransızlar, 3 Mart 1920'de Kozan'da ulemadan olan birkaç kişiyi zorla götürüldü. Müslümanlara uygulanan şiddet iyice arttı. Müslümanlardan bazı kişiler boğazlanarak öldürüldü. Kadın ve kızlara tecavüz edildi. Diğer yandan Fekede, Ermeniler tarafından basıldı. Buradaki telgraf telleri kesildi. Ermeniler, Kozan'da yaptıkları gibi Fekede'deki Türk ve Müslümanlara da aynı muamele de bulundular (DH. EUM. AYŞ. 34/15/3).

1920 yılı içerisinde birçok olay yaşandı ise de bunlardan en göze çarpanları; Kahyaoğlu olayı, Camili ve Dedepınar'ın baskını, Kaç Kaç Olayı oldu. Ermeni çetelerinin baskınlarından korkan 150 kadar Türk, Haziran 1920'de, Tarsus'a doğru yola çıktıkları sırada Kahyaoğlu çiftliğinde Ermeni çeteleri tarafından öldürüldü. Yaşanan bu vahşet, ölü taklidi yaparak kurtulanların ifadesi ile gün yüzüne çıktı (Çelik, 1999: 392). Camili ve Dedepınarı köylerinde ise 15 Haziran'da 225 kadar Türk, çoluk-çocuk, kadın demeden öldürdü. Öldürülenler, Ceyhan nehrine atıldı. Ermeniler, özellikle de Milli Kuvvetlere katılanların ailelerini hedef alıyordu (Girici, 2019: 3, 51). Temmuz ayı içerisinde Adana tarihine yer etmiş kaçkaç olayı yaşandı. Kaçkaç, 10 Temmuz günü Adana halkının aç, çıplak ve hazırlıksız bir şekilde canını kurtarmak için köylere ve bahçelere kaçması olayıdır. Bu gün Ermeni komitecilerinin tertiplelediği korku ve dehşetin yaşandığı acılı olaylarla doludur (Toros, 2001: 193-194). Adana ve çevresinde Fransız ortaklığı ile Türk ve Müslümanlara yapılan Ermeni mezalimi, 1921 yılının sonuna kadar devam etti.

Adana'nın Kurtuluşu

İtilaf Devletleri, Adana bölgesinde bulunan Osmanlı kuvvetlerinin, Pozantı'nın dışına sevk edilmesinin sağlamıştı. Bu sebeple Milli Mücadele'de büyük iş, bölge halkının omuzlarındaydı. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum ve Sivas Kongreleriyle Milli Mücadele ateşini yaktı. Mondros Mütarekesine aykırı bir şekilde Yunanlıların Batı Anadolu'yu, İngiliz ve Fransızların Adana, Maraş, Antep ve Urfa'yı işgal etmelerine karşın Türkler, milli direnişi başlattı. Bu doğrultuda Sivas Kongresi'yle kurulması kararlaştırılan, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile milli ordu teşkilatlandırıldı (Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi, 2009, C IV: 10).

Sivas Kongresi'ne Adana'dan bir heyet katılmadı. Ancak kongreden sonra Kozan'dan giden bir heyet; Hulusi Kurtoğlu, Dava Vekili Emmi Mustafa, Halil Topaloğlu, 30 Ekim 1919'da Sivas'ta Heyet-i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. Kozan heyeti, Adana'da cephe açıldığı takdirde Adana halkının var gücüyle mücadele edeceğini bildirdi. Bu durumdan memnun olan Mustafa Kemal Paşa, Topçu Binbaşı Kemal Bey'i (Kozanoğlu Doğan Bey) Kilikya Kuvâ-yi Milliye Komutanı, Piyade Yüzbaşı Osman Nuri Bey'i (Aydınöğlu Tufan Bey) Komutan Yardımcısı ve Edirneli Yüzbaşı Ali Ratıp'ı (Tekelioğlu Sinan Bey) Batı Kilikya Cephesi Komutanlığı'na atadı (Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi, 2009, C IV: 59; Bildirici, 1996: 2411). Bu gelişmelerin ardından Adana'daki Milli Mücadele ve direniş hareketleri hız kazandı. Adana'dan sonra Toroslarda, Silifke'de, Mersin'de Osmaniye'de ve Haruniye'de Kuvâ-yi Milliye teşkilatı kuruldu. Ayrıca Maraş, Antep, Urfa ve Kilis temsilcileri de Heyet-i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek Kuvâ-yi Milliye teşkilatlarını kurdular (Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi, 2009, C IV: 80-89).

Kuvâ-yi Milliye güçleri, Adana ve çevresinde düşman kuvvetlerine karşı direniş mücadelesi verdi. Toros geçitlerini korumak için Hacıkırı, Belemelik ve Kavaklıhan'da savaştı. Pozantı'da işgal kuvvetlerine karşı direniş gösterdi. Pozantı çarpışmasında, Fransız kuvvetlerinin Adana ile bağlantısı

kesildi ve işgal kuvvetleri, Toros geçitlerinden kaçmak zorunda kaldı. Kuva-yı Milliye'nin mücadelesi sonucunda Kozan, Saimbeyli, Osmaniye, Ceyhan ve İslâhiye Fransızlardan geri alındı (Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi, 2009, C IV: 148-160).

Mustafa Kemal Paşa, Adana ve çevresinde başlatılan Milli Mücadele hareketini tek çatı altında toplamak istiyordu. Bu sebeple 5 Ağustos 1920'de, Pozantı'da yaptığı ilk kongrede burayı Adana'nın il merkezi yaptı. Pozantı'nın il merkezi olmasıyla birlikte Çukurova'da verilen Milli Mücadele yeni bir boyut kazandı (Hatipoğlu, 2002: 967).

Kuvâ-yi Milliye birlikleri, bölgede Fransa'ya karşı başarılar kazanmaya devam etti. Adana ve çevresinde bulunan bazı stratejik noktalar, Türk birlikleri tarafından ele geçirildi. Kuvâ-yi Milliye birliklerinin karşısında oldukça yıpranan Fransa, 30 Mayıs 1920'de 20 günlük bir ateşkes anlaşması istedi ve bunun üzerine iki taraf arasında 20 günlük bir ateşkes imzalandı. Ancak Fransa, söz konusu anlaşmaya uymadı. Bölgede yaşanan Ermeni taşkınlıkları bu süre içerisinde de devam etti. 20 günlük ateşkesin kaldırılmasıyla birlikte iki taraf arasında çatışmalar şiddetli bir şekilde devam etti. Türk heyeti yapılan bu ateşkesi kendini toparlamak için bir fırsat olarak değerlendirmeye çalıştı ve ateşkes sırasında alınan bazı kararlarla yeni düzenlemeler yapıldı. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa, 26 Haziran 1920'de Adana Cephesi Komutanlığı'nı kurdu. Fırat nehrinden Antalya'ya kadar olan bölgeler ve Antep Kuvâ-yi Milliye Komutanlığı, Adana Cephesi'ne bağlandı (Şıvgın, 2014: 26-7).

Fransa, Kuvâ-yi Milliye birliklerinin ve bölge halkının verdiği mücadele karşısında daha fazla dayanamadı ve bölgeden çekilme kararı aldı. Ankara Hükümeti ile Fransa arasında 20 Ekim 1921'de Ankara Anlaşması imzalandı. Söz konusu anlaşma ile Fransa, İskenderun ve Antakya hariç olmak üzere, Adana ve Antep'ten geri çekildi. Böylelikle Misak-ı Milli amaçlarını kısmen gerçekleştiren Ankara Anlaşması ile Güney Cephesi'ndeki savaş sona erdi. Güney Cephesi'ndeki Kuvâ-yi Milliye birlikleri, Batı Cephesi'ne sevk edildi. Türk Birlikleri, 21 Aralık 1921'de Adana'ya girdi. 5 Ocak 1922'de, Adana'da ilk kurtuluş bayramı kutlandı (Öztürk, 1994: 186; Tansel, 1974: 52-53).

SONUÇ

Türkler ile Ermeniler, Çukurova bölgesinde XIX. yüzyıla kadar iyi ilişkiler içerisinde yaşamlarını sürdürdü. Avrupalı devletlerin bölge üzerindeki çıkarları ve kendi aralarındaki hesaplaşmaları, Ermenileri burada bir maşa olarak kullanma düşüncesine soktu. Bağımsız Ermenistan kurma hayali ile harekete geçen Ermeniler, bu devletlerin kışkırtmaları ve teşvikleri ile Babıali'ye karşı yer yer ayaklandılar. Çukurova Bölgesi'nde bu ayaklanmalardan nasibini aldı. Nitekim 14 Nisan 1909'da çıkan Adana olayları, şehirde büyük kayıplara neden olsa da Babıali tarafından bastırıldı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yapılan anlaşmaların temel prensibi Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve topraklarından pay almaktı. İtilaf Devletleri, bu amaçla kendi aralarında bazı anlaşmalar yaptılar. Bu anlaşmalardan biri olan ve 16 Mayıs 1916'da imzalanan Syces Picot Anlaşması, özellikle Çukurova'yı ilgilendiriyordu. Birinci Dünya Savaşı sonunda ise Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 31 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı. Söz konusu mütareke ile Osmanlı topraklarının işgali sağlandı. Osmanlı Devleti, bu mütarekenin savaşı bitireceğini düşünürken İngiltere ve Fransa, mütarekenin 7. maddesini gerekçe göstererek önce Musul ve İskenderun'u ardından 21 Aralık 1918'de Adana ve çevresini işgal ettiler. İşgaller, Syces Picot'a uygun şekilde genişletildi ve Antep, Maraş ve Urfa işgale dâhil edildi.

İşgaller başlamadan önce Adana'dan 1915'te sevk ve iskân kanunu ile gönderilen Ermeniler, Çukurova'ya geri getirildi. Amaç Çukurova'da Ermeni nüfusunu çoğaltmaktı. Önce İngiltere ve Fransa ortaklığında işgal edilen Adana ve çevresi, sonrasında 15 Eylül 1919'da Suriye İtilafnamesi ile Fransa'ya bırakıldı. Fransız birlikleri bölgeyi işgalde sayı olarak yeterli değildi. İngiltere'nin bölgeden çekilmesi üzerine Fransa, İngiltere'nin yerine Fransız üniforması giymiş ve Türkçe konuşan Ermeni lejyonlarını yerleştirdi. Ermeni lejyonları, Fransa'nın da desteği ile Adana ve çevresinde cinayetler işlemeye başladı. Fransa bundan sonra da işgal hareketini bölgeye gelen Ermenilerle genişletti.

Fransız ve Ermeniler tarafından Türklere karşı yapılan şiddet gün geçtikçe artmaktaydı. Mondros Mütarekesi imzalanırken Mustafa Kemal Paşa Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'na atanmış ve süratle Adana'ya doğru yola çıkmıştı. Burada yaptığı görüşmelerle Adana halkının işgallere karşı teşkilatlanmasını sağladı. Esaret altında yaşayamayacağını anlayan ve harekete geçen Çukurovalılar,

Adana'nın kurtuluşu için gizlice teşkilatlanarak milli cemiyetler kurdular. Ardından yine Mustafa Kemal Paşa'nın yönlendirmesi ile Adana'nın doğu ve batı yönlerinde güçlü bir savunma hattı oluşturularak Adana Cephesi kuruldu. Bu sayede Kuvâ-yi Milliye Teşkilatı, Fransız ve Ermenilerden oluşan işgal güçleriyle mücadele etti ve stratejik noktaları ele geçirdi.

Kuvâ-yi Milliye birlikleri, Fransız kuvvetleri ile göğüs göğse çarpıştı. Kuvayı Milliye'nin direnişi karşısında daha fazla tutunamayacağını anlayan Fransa, 20 Ekim 1920 Ankara Anlaşması'yla bölgeyi Ermeni askerleri ile birlikte terk etti. Kuvâ-yi Milliye birliklerinin ve halkın direnişi sayesinde 5 Ocak 1922 tarihi Adana'nın düşman işgalinden kurtuluş günü olarak kutlandı.

KAYNAKÇA

Arşiv

Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Belgeleri, İstiklal Harbi Klasörü (İSH).

A.1/1, D. 34, F. 9; A.1, K.17, D.20-1; A.1/1, D. 74, F. 9-1; A. 1187, D.17, F. 9-2; A.1, D. 34, F. 34.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Y.A.HUS.309/57/01.

A.MKT. MHM. 729/7/1; 715/10/1.

Y. E.E, Dosya No: 49/2-11, Evrak No: 1/24.

DH. ŞFR. 396/100/1; 396/77/1; 412/1/1.

ZB. 616/71/1; 620/14/1; 620/19/1;

DH. EUM. 2 ŞB. 6/31/1

BEO, 3536/265180/1; 3521/264057/1-2; 46/17/346224/1.

DH. MKT. 2797/2/1; 2798/95/1; 2823.65.01.01; 2807/40/1-1.

HR. SFR. 4/798/149/1/1; 4/798/142/1/1.

DH. SYS. 54-1/201; 54-1/2-1/1.

DH. EUM. AYŞ. 34/15/3.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akbıyık, Y. (1999), *Milli mücadele'de Günay cephesi Maraş*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Arslanyürek, Y. (2020), İngilizlerin Maraş'ı işgali, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 16-42.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (A.T. D. B), Ocak 1997, S. 103, Bel. No: 2884, 90-91.

Bayındır, S. (2011), Adana olayları sırasında alınan asayiş tedbirleri ve olayın meclisteki yansımaları, *1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ed. Kemal Çelik, TTK.

Bildirici, Y. Z. (1996), Çukurova'da Fransız-Ermeni ilişkileri ve 1919 yılı katliamları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.12, Sayı 36, 755-764.

Bildirici, Y. Z. (1999), *Adana'da Ermenilerin yaptığı katliamlar ve Fransız Ermeni ilişkisi*, Köksav.

Bıyıklıoğlu, T. (2000), *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Çağdaş Matbaacılık.

Çalyan, Karebet (1325), *Adana Vakası ve Mesulleri*, Dersaadet.

Çelik, K. (1998), Milli mücadele'de ilk kurşun ve Dört Yol'un düşman işgalinden kurtuluşu, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14(41), 478-486.

- Çelik, K. (1999), *Milli mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK.
- Cemal, Paşa (2010), *Anılarım 1913-1922*, Haz. Fahri Parin, Paraf Yayınları.
- Çoruh, H. (2014), 1909 Adana Ermeni isyanı ile ilgili tanin gazetesinde yayınlanan iki vesika hakkında Hüseyin Cahid'in değerlendirmesi, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 60, 1-28.
- Danişmend, İ. H. (1972), *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, C.4, Türkiye Yayınevi.
- Der Mattossian, B. (2011), Fram bloodless revolution to bloody counterrevolution; The Adana massacres of 1909, *University of Nebraska Faculty Publications*, 7-1-2011, 151-173.
- Ener, K. (1996) *Çukurova kurtuluş savaşında Adana cephesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdeha, K. (1975), *Milli mücadelede vilayetler ve valiler*, Remzi Kitabevi.
- Erdoğan, A. (2016), *1909 Adana Ermeni olayları/ 5 Adanalı ne diyor?*, Ed. Meral Sayın, Alev Dikici Basım.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekâtı İhtilâliyesi*, (1983), Haz. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi.
- Eyicil, A. (2008), *Osmanlı'nın son döneminde Maraş'ta Ermeni siyasi faaliyetleri*, Gün Yayınları.
- Eyicil, A. (2020), *Siyasi tarih 1789-1939*, Altınordu Yayınları.
- Gündüz, A. (2016), 1909 Adana olayları sonrasında bölgeye yapılan yardımlar, *Tarihte Adana ve Çukurova*, C.III, Akademisyen Kitabevi, Adana, 333-349.
- Günay, N. (2009), *1909 Maraş'ta Ermeni olayları*, Ukte Kitaplığı Maraş Tarihi Serisi.
- Günay, N. (2011), 1909 olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar, *1909 Adana Olayları/Makaleler*, TTK, ss. 284-321.
- Gürün, K. (2010), *Ermeni dosyası*, Remzi Kitabevi, 10. Basım.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (H.T.V.D)*, (Mart 1959), Sayı 27, Ves. No: 698, Ankara, ss. 45-48.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (H.T.V.D)*, (Mart 1960), Sayı 31, Belge No:780. Ankara ss. 69-70
- Hatipoğlu, S. (2002). Çukurova'da Fransız Ermeni işbirliği, *Belleten*, 66(247), 943- 966.
- Hatipoğlu, S. (2009), *Filistin Cephesi'nden Adana'ya Mustafa Kemal Paşa*, Yeditepe Yayınevi.
- Karal, E. Z. (2011), *Osmanlı tarihi*, C IX, TTK.
- Keiser, H. L. (2005), *Iskalanmış barış doğu vilayetleri'nde misyonerlik, etnik kimlik ve devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları.
- Kılıç, R. ve Klavuz H. (2016), Adana Ermeni olayları (1909), *Tarihte Adana ve Çukurova*, C.III, Akademisyen Kitabevi, Adana, ss. 315-332.
- Lewis, B. (1993), *Modern Türkiye'nin doğuşu*, TTK.
- Nalbandian, L. (1963), *The Armenian revolutionary moment the development of Armenian political parties through the nineteenth century*, University of California Press Berkeley and Los Angeles.
- Mehmet, Asaf (1982), *1909 Adana olayları ve anılarım*, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu.
- Öke Mim, K. (1991), *Ermeni sorunu 1914-1923*, TTK.
- Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Ermeni Olayları*, (2010), C.II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895), (2008), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, C.I, Ankara.

Özalp, Y. (1984), *Mustafa Kemâl ve milli mücadele'nin ilk zaferi*, Semih Ofset.

Öztürk, A. (1994), *Milli Mücadele'de Antep*, Geçit Yayınları.

Öztürk, C. (2005), Mondros Mütarekesi, *TDVİA*, C. 30, 271-273.

Ramazanoğlu, G. (2016), *Adana'da Tarih Tarihte Adana*, Kayhan Matbaası.

Sarınay, Y. (2011). Arşiv Belgelerine Göre 1909 Adana Ermeni Olayları, *1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ed. Kemal Çiçek, TTK.

Selek, S. (1987), *Anadolu ihtilali*, Karataş Yayınları.

Şimşir, B. (1973), *İngiliz belgelerinde Atatürk*, C.1, Belge No: 81, TTK.

Şıvgın, H. (2014), Güney Cephesi'nin değerlendirilmesi, *Türk İstiklal Harbi'nde Kuvayı Milliye, düzenli ordu ve cepheleler, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları*, ss. 13-32.

Sonyel, S. (2014), *İngiliz gizli belgelerine göre Adana'da vuku bulan Türk-Ermeni olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)*, TTK.

Tansel, S. (1974), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar-IV*, Başbakanlık Basımevi.

Tansel, S. (1977), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar-I*, Milli Eğitim Basımevi.

Toros, T. (1996), *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, İsis Yayıncılık.

Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi, (2009), C. IV, Genel Kurmay Basımevi.

Uçaraol, R. (2013), *Siyasi tarih 1789-2012*, Der Yayınları.

Uluskan, S. (2011), *Adana olayları sırasında alınan asayiş tedbirleri ve olayın meclisteki yankıları, 1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ed. Kemal Çiçek, TTK, Ankara, ss. 235-250.

Uras, E. (1987), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*, Remzi Kitabevi.

Yurtsever, C. (1983), *Ermeni terör merkezi kilikya kilisesi*, Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık.